

49. *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Днепра и Десны // Чернигов и его округа в XI–XIII вв. – К.: Наук. думка, 1988. – С.36-37.
50. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.23.
51. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.100.
52. *Фехнер М.В.* Назв. праця. – С.278.
53. *Кирьянов А.В.* История земледелия Новгородской земли X–XV вв. // МИА. – 1959. – №65. – С.334-335.

Summary

The article deals with the problems of determination of settlements dimension during different chronological periods taking into consideration wide range of sources including archeological ones. The interrelation between increase of the amount of settlements and decrease of their area is observed. Much attention is paid to planning and construction of the open settlements.

Одержано 20 квітня 2005 р.

УДК 903.3(477.4)“11-12”

О.І.Журко

АРХЕОЛОГІЯ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII–XIII ст.

У статті на основі археологічних джерел розглядаються особливості матеріальної культури та деякі проблеми політичної історії Болохівської землі.

Ключові слова: Болохівська земля, літописні міста.

Археологічні розкопки проведені в 11 містах Болохівської землі створюють гарну перспективу для систематизації і аналізу матеріальної культури, що складається з численних знахідок господарського, військового, побутового і духовного призначення¹. Речі і матеріали дають змогу до певної міри проілюструвати заняття, військову справу, умови життя, звичаї, світогляд, знання, уміння і моральні цінності давніх болохівців.

Так, віднайдені різноманітні залізні вироби ілюструють характер виробництва, зокрема сільськогосподарського і ремісничого. Серед сільськогосподарських знарядь виділяються залізні різакі-чересла, коси, серпи. В колекції уже зібрано 43 лемеші, 36 чересел, 450 серпів, 254 коси².

На городищах віднайдені обпалені зерна сільськогосподарських культур, зокрема, пшениці, ячменю, проса, чечевиці, гречки, гороху, льону, коноплі, овесу. Мешканці болохівських міст, займаючись сільськогосподарським виробництвом, самі забезпечували себе продуктами харчування, притримуючи дещо і для торгівлі, зокрема з іноземцями, найперше, з візантійськими купцями, що везли сюди, як показують знахідки амфорої тари, оливкове масло, вино, а також вироби із срібла (хрести, хрестиколпіони), плінфу та інші свої товари. Висловлені раніше в літературі думки, що мешканцями міст, особливо замків, були виключно воїни, які до сільськогосподарського виробництва не мали ніякого відношення, не підтверджуються матеріалами з болохівських міст³. Спостереження показують, що фізична праця для усіх мешканців городищ, включаючи і дитинці, - мабуть, що головна умова проживання людей у містах.

Виявлені остеологічні матеріали красномовно ілюструють характер стада і приміського скотарства. Найкраще це ілюструють матеріали з Губина, Ізяслава, Зв'ягеля, Полонного, Дорогобужа. Тут в переважній кількості виявлені кістки великої рогатої худоби, коней, овець, кіз, свиней, домашньої птиці. На велику рогату худобу і коней припадає до 60% стада, роль якого в господарстві, особливо в землеробстві, а також будівництві при транспортуванні вантажів, у військовій справі, важко переоцінити. Порівняно високий відсоток кісток коней вказує на наявність загонів вершників з однієї сторони, а з іншої на споживання місцевим населенням конини, хоч таку традицію в харчуванні людей важко назвати слов'янською. Конину, як відомо, споживали кочівники, в першу чергу татари, дружба яких з болохівцями, хоч і не з усіма, але визнана літописцем. Очевидним стає той факт, що землеробство вдало і гармонійно доповнене тваринництвом, мало на Болохівщині, зважаючи на характер ґрунтів і заплав, просто колосальні можливості⁴.

На городищах заявлені матеріали, які засвідчують і другу важливу сферу зайнятості болохівців, а саме ремесла. Їх спектр доволі різноманітний. Найкраще вони були розвинені і по справжньому налагоджені, у першу чергу, для потреб орного землеробства в Губині, Зв'ягелі, Теліженцях, Райківцях, Колодяжному.

В Городищі (на р.Згар) розкрито виробничий комплекс для збагачення болотної руди. Тут сушили, очищали, прожарювали руду, готуючи її до плавки⁵. Такий комплекс, безумовно, свідчить про те, що болохівці знали ливарну справу і мали свій метал, з якого виробляли весь спектр продукції, що була так необхідна для життя городищ. В ремеслі на першому місці була поставлена ковальська справа. Саме про її наявність вказують численні знахідки майже на всіх городищах залізних шлаків, а та

кож різноманітного інструментарію: кліщів, молотків, наковалень. Болохівські ремісники виготовляли масу залізних речей, які були знайдені на городищах, зокрема, це стамески, скоби, дверні запори, навісні замки і ключі до них, ножі, цвяхи, кільця, кресала, ножниці для стрижки овець, вудила, пута, шпори, наконечники для стріл, списів тощо. Стамески вказують на наявність обробки дерева і виробів, що виготовлялися із нього, проте не збереглися. Стамеска у край потрібний інструмент і при будівництві житла, кліті, вежі тощо.

Рештки різноманітної зброї (саблі, мечі, бойові ножі, наконечники списів, стріл, бойові сокири, вудила, шпори, стремена) виявлені в дев'яти містах Болохівщини, красномовно свідчать про наявність військових дружин, що склалися з воїнів-вершників. На озброєнні воїнів перебувало спорядження для ближнього і далекого бою. Так, на Городищі (на р.Згар) в будівлі знайдено накінечники булави, що була виготовлена у вигляді куба із зрізаними гранями⁶. В ближньому бою користувалися мечами, кістеньми, сокирами, ножами. Найбільше зброї різного гатунку виявлено на Городищі під Шепетівкою. Зброєю для далекого бою слугував лук. В.І.Якубовський нарахував 22 типи стріл різного походження, що ілюструють контакти болохівців, як з руськими землями, так із азіатами⁷.

Проте, чи не найбільшу і разом з тим найрізноманітнішу групу знахідок на Болохівських містах становлять керамічні вироби – речі побутового призначення. Ця наявна кераміка ділиться на кухонну, столову, господарську і імпорту. Найбільшу групу складає перша група – кухонна. Сюди зачислені горщики різних форм і розмірів, чимало денець яких з клеймованими поверхнями, що нагадують кола, тамгоподібні знаки, візуальні фігурки птахів. Масово представлені горщики із заокругленими у профілі вінцями і конічно звуженими до дна тулубами. Такі горщики накривали кришками, чимало цілих форм яких збереглися. Усі наявні горщики мають гарний випал і прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом уздовж тулуба. Цікаво відзначити, що серед горщиків доволі мало знайдено цілих форм, як правило, всі розбиті і рідко які із них можна реставрувати та відновити. В Дорогобужі, Колодяжному, Губині можна виділити три групи таких кухонних горщиків, цілий ряд яких презентують, так званий, галицький тип, що характеризується косо зрізаними вінцями, наявністю широкого горла, короткої шийки і округлого тулуба з плоским денцем. Такі горщики були широко відомі на Русі взагалі і на болохівських городищах зокрема. Якихось особливостей вони не мають. В цілому, кухонний посуд характеризується стандартними наборами форм, що знайшли своє поширення далеко за межами Болохівщини.

До столового посуду слід віднести різноманітні мініатюрні миски-

черпала, блюдця, глеки, чашечки. Вони теж в ряді випадків мають клейма на денцях. Їх розміри невеликі і поверхня майже не орнаментована. Вони, як правило, представлені цілими формами, для яких, поки що, не вдається знайти аналогів. Можливо, що ця група посуду презентує корінні особливості, які не простежуються на інших землях.

Третю групу засвідчують вироби господарського призначення, в якій виділяється імпортна тара. Це великих розмірів глеки і амфори, корчаги, піфоси, місткість яких сягала до 30–40 літрів. Вони могли використовуватися для зберігання збіжжя, молока, води. Амфори, корчаги і піфоси мають візантійське походження. Їх відсоток на городищах серед керамічного комплексу незначний, але він засвідчує зв'язки болохівців з середземноморським світом.

Отже, болохівський керамічний комплекс презентує, як свої місцеві особливості, так і характерні типи для всієї Русі, а також вказує на наявність контактів з східними цивілізаціями, зокрема, Візантією.

Про причетність болохівців до християнства засвідчують знахідки, насамперед, різноманітних натільних хрестиків, виготовлених з каменю, заліза, бронзи і срібла. За розмірами і стилем виконання усі вони різні, як і різні за якістю виготовлення. Найтиповіші – це срібні хрестик-енколпіони або складні. Такі речі мають широкі аналоги і тверде датування. Другу групу складають хрестики, які виготовлення яких далеко поступається срібним. Скоріше всього, що вони представляють масові знахідки і вказують на широку приналежність різним верствам болохівського суспільства, більшість яких безумовно сповідувала християнські ідеали.

Окрему і досить значну групу серед побутових виробів складають знахідки різноманітних прикрас як чоловічих, так і жіночих гарнітурів. Серед прикрас жіночого вжитку найбільше знахідок браслетів. Усі вони у фрагментах і заявлені виробами з скла, міді, бронзи, шиферу, діляться на типи та підтипи за якістю виготовлення і орнаментації. Браслети – матеріал масовий і вказує на досить широке побутування в жіночому середовищі болохівців. Мабуть, що це були речі повсякденного вжитку. Тільки в Губині їх знайдено більше півтори сотні. Виробів із скла і шиферу переважна більшість. Зважаючи на діаметр кілець, користувалися ними дорослі дівчата і жінки. Браслети служили в якості оберега рук, маючи символічне і естетичне призначення.

До речей нарядних і урочистих гарнітурів жінок належать колти, колодочки, намиста, наручі, окремі медальйони. Наймасовішими прикрасами є скроневі кільця. За даними В.І. Якубовського їх нараховується 148 екз., намистин 50 екз., колтів 14 екз.⁸. На жаль з усіх 14 відомих на той час скарбів, скласти точне уявлення про гарнітур жіночих прикрас не

вдалося через їх неукмплектованість. Тому, варіанти реконструкції очілля, запропоновані В.І.Якубовським мали гіпотетичний характер⁹. Ця проблема була повністю розв'язана тільки після відкриття усіх скарбів на Губинському городищі, які, мабуть, що вперше дали об'єктивну можливість точно встановити парадні набори для двох жінок, можливо матері і дочки, чи двох сестер¹⁰. Ряд дослідників вважають такі речі рештками жіночих головних уборів, що належали представникам княжої верхівки і виготовлялися в ювелірних майстернях Болохівщини. Якщо із другою думкою справді можна погодитися і вона підтверджується знахідками матриць з Городища на р.Згар, то соціальна мотивація скарбів викликає великі сумніви. Гадаємо, що вказані гарнітури відбивають урочистості, пов'язані з весільними обрядами.

Аналізуючи кількість, типи згаданих прикрас, якість і характер їх виготовлення, походження, з впевненістю можна сказати, що на Болохівщині вони мають не тільки свої особливості, але чи не вперше в археологічній практиці розкривають набори прикрас, що існували на той час і майже не були відомі на Русі та за її межами. За оригінальністю, ювелірними смаками болохівські прикраси не мають собі рівних, їх набагато менше знайдено в Київській, Чернігівській, Галицькій і ін. землях¹¹. Все це вказує на глибокі, мабуть, що із Трипільських часів, матриархальні традиції в наших краях, надзвичайно високу роль жінки в суспільстві, її глибоку обізнаність в життєвих справах, володіння народно-побутовим досвідом і знаннями. Віднайдені речі переконливо свідчать і про давні та глибокі язичницькі уявлення, символи в християнському світогляді болохівців. Дуальний характер віри мав місце і на інших руських землях, зокрема, як показав Б.О.Тимошук, на Буковині¹².

Окрім, сугобо жіночих прикрас на Болохівщині мали місце і речі чоловічого вжитку, зокрема про це свідчать знайдені персні з Городища на р.Згар. Вони, хоч і різні, але мають свої властиві їм ознаки. На їхніх щитках розміщені різноманітні візуальні зображення, які деякі дослідники інтерпретують, як гербові знаки, називаючи їх дво і тризуби¹³. Саме на цій підставі вони і вбачають у них чернігівський слід в генеалогії болохівських князів. Однак, на інших щитках ми бачимо зображення оленя, лисиці, а це в принципі не що інше, як язичницькі символи. Ми схильні думати, що ці так звані дво- і тризуби є не що інше, як візуальне зображення птахів, скорше всього диких голубів або соколів. Шукати цим символам аналогії в Муромо-Рязанщині, справа марна, через те, що свої язичницькі традиції і символи в ювелірній справі мала кожна земля, в тім і Болохівщина. Тут ніхто і ніколи нічого не запозичав і не вдавався до дублювання, просто тут творилося все само собою, а саме так, як підказувала май-

строві його думка і совість. В символічному мистецтві політична ситуація ніколи не відображалася і зворотно на нього не впливала. Традиції язичницького символізму завжди розвивалися з народних глибин і впливам людей не піддавалися. Жіночі і чоловічі прикраси болохівців тому яскраве підтвердження, ці прикраси різні за схемами і технологічними прийомами виготовлення, але єдині в передачі символічного змісту, який не дивлячись на поширення християнського окультизму, продовжував ще довго лишатися глибоко-традиційним – народним і язичницьким. Цей глибинний потік людського життя завжди розвивався виключно за своїми закономірностями, які не можна було ні змінити, ні тим більше нав'язати. В повній мірі це стосується і Болохівщини.

У числі інших побутових речей повсякденного вжитку слід назвати срібні бусини ажурного типу, орнаментовані кістяні гудзики, пряслиця з овруцького шиферу, фігурки шахів, а також голки, писала, фрагменти гребінців, кільце з написом поки що невідомого змісту від ткацького верстата. Останнє знайдено в 2004 р. в Губині. Все це доповнює рясну картину ювелірного ремісничого виробництва у болохівців, свідчить про смаки і уподобання тамтешнього населення, яке за рівнем культурного розвитку а ніскільки не поступалося ні князям, ні тим більше галичанам чи киянам. За характером і, особливо, гонором, що знайшов втілення в прикладному мистецтві, рівних болохівцям тоді годі й було шукати.

Немаловажним в значенні розуміння суті Болохівщини як незалежної держави мала б бути атрибутика і символіка. Звісно, що головним атрибутом всякої держави є, насамперед, гроші. На жаль, в межах Болохівщини грошових знаків, аналогічних тим, які знайдені в Києві (гривні) не зафіксовано. Очевидно, що монета як така тут взагалі не побутувала і потреби у ній не було через те, що еквівалентом обміну, напевно, був якийсь товар. Справа в тому, що натуральний товарообіг здавна і досить широко побутував на Русі. Мав він місце і на Болохівщині. Гадаємо, що літописна земля в цьому плані не була виключенням, якщо взяти постійні війни болохівців за свою незалежність.

Знаком державної влади в краї у ті часи могла бути і, напевно, що й була залізна булава. Верхня її частина знайдена в Городищі на р.Згар¹⁴.

Більш складним є питання відносно герба держави. Думки, висловлені у свій час з цього приводу дослідниками про так звані двозуби Рюриковичів далекі від реальності, через те, що болохівські князі ніякого відношення до Рюриковичів не мали¹⁵. Вони, на слушну думку І.С.Винокура, є правонаступниками князів Волино-Дулібського племінного союзу¹⁶. Таку думку ми розділяємо повністю, оскільки так звані “двозуби” є не що інше, як стилізовані зображення птахів, втім і на чоловічих персях.

Як показують спостереження, гербом землі, як і всюди в ті часи, мав і був тільки християнський символ. Рештки саме такого символу виявлено в Теліжинцях. Він пов'язується з святим Георгієм¹⁷. Саме таких знахідок на Болохівщині є дві, одна із них прямо пов'язується з символом Громовержця. Саме він в уяві болохівців і мав символізувати боротьбу добра зі злом, а воно, як відомо загрожувало свободолюбивим месникам нашого краю в ті далекі трагічні часи.

Болохівська земля перестає за літописною інформацією існувати в 1258 році. Її історію завершує тотальний розгром, вчинений війнством Данила Галицького.

Чи знаходить така версія підтвердження в археологічних матеріалах? На усіх болохівських містах, де проводилися розкопки виявлені суцільні згарища, під якими нерідко знаходилися кістяки вбитих або задавлених згарищами людей. Розчленовані людські кістяки скажімо в Губині фіксуються в житлах, клітях, господарських будівлях. Єдине місто, що випадає з цього ряду потерпілих від галичан, це Колодяжин. Справа втім, що літописець в його знищенні виключно винить монголо-татар. Очевидно, що Колодяжин став розмінною монетою, завдяки якій і наступив союз болохівців з татарами. Міцні і потужні укріплення Колодяжина не витримали ударів 12 стінобитних порогів: "І прийшов він до города Колодяжина, і поставив 12 порогів. Та не міг розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були..."¹⁸. Археологічними розкопками під керівництвом Р.О.Юри в 40-50-х рр. XX ст. все це підтвердилося¹⁹.

Яка подальша доля Болохівщини? Розглядаючи це питання М.С.Грушевський вважав, що горді болохівці, які нікому не скорилися, зуміли якийсь час пересидіти в лісах і потім податися в чорноморські степи, стати там із часом козаками²⁰.

Що ж до княжої еліти, дружини, то зажаті з обох боків галичанами і татарами, вони рухаються верх по Случі за Прип'ять і спасаються в Турово-Пінщині. Там вони переживають аж до приходу литовців²¹. І тільки їхні онуки в сер. XIV ст. разом з любартовичами повернуться додому на Болохівщину.

Одним з принципіальних питань вивчення історії Болохівщини є встановлення її адміністративно-територіального устрою. Писемні свідчення з цього приводу є досить скупі. Єдина літописна згадка про "меджибожську волость"²² наводить на думку, що Болохівщина ділилася на волості і князь Данило Романович громив якраз волосні міста і мабуть, що волостей було сім. На чолі кожної волості стояв князь, посада виборна і підзвітна. Гадаємо, що Болохівщина була федерацією волосних, абсолют-

но незалежних одна від одної громад, які в разі потреби могли сформувати єдине військо, на чолі якого стояло сім князів. Саме тому літописець і не називає їх поіменно, оскільки всі вони за рангом були однакові. Така система державного устрою докорінно відрізнялася від унітарних систем з централізованим управлінням Київської і Галицько-Волинської держав, що доволі часто-густо могло непокоїти останніх і викликати протилежну реакцію болохівцям в їх поступках і справах.

Не менш актуальною є проблема ідентифікації літописних міст. Сумнів викликає місцезнаходження Болохова, Божьска, Городця, Дядькова і Кудина. Ці міста фактично залишаються без адреси, вони не знайдені. Науковцями висловлені тільки припущення, де вони могли б знаходитися. Однак ці думки є спірні. Найбільші дискусії точаться відносно ідентифікації Болохова – столиці держави. Так, В.І.Якубовський вважає, що це є Городище під Шепетівкою²³, С.А.Липко зазначав, що це комплекс городищ в Любарі²⁴. Під назвою “Болохово” І.С.Винокур, розуміє взагалі землю, регіон, а не окреме місто. На його думку, Болохівська земля – це “буферне” утворення, в якому переплелися інтереси правителів Галицько-Волинського, Київського і Чернігівського князівств²⁵. Якщо взяти до уваги і порівняти перші два місцезнаходження літописних міст, то на території Любара таких городищ, як під Шепетівкою аж 4, їх загальні розміри перевищують 10 га. На превеликий жаль, ці пам’ятки в Любарі ніколи стаціонарно не досліджувалися, але їхня тамтешня скупченість, гадаємо, не випадкова, як не випадково князь Любарт перейменував це місто і нарік його своїм іменем²⁶.

Що ж до Божьска, який ідентифікується з Городищем на р.Згар за свідченнями місцевих жителів, то насправді його місцезнаходження залишається проблематичним²⁷. Гадаємо, що при пошуках Божьска потрібно виходити з етимології самого слова, адже його назва вказує, що він десь на Бузі чи Бужку. На нашу думку Божьск може бути ідентифікований з рештками городища, що знаходиться в поймі Буту за 2 км вниз від Меджибожа в урочищі Ракочі. Під час розкопок, які здійснює тут Хмельницький краєзнавчий музей, було виявлено матеріали XII–XIII ст. Саме на його місці була збудована пізньосередньовічна фортеця-митниця “Ракочі”²⁸.

Відносно літописних Ікобудя (Кобудь), то ми, услід за К.І.Терещуком схильні шукати його рештки в Староконстантиніві, саме там, де К.В.Острозький в 1561–1571 р.р. збудував кам’яний замок. Розкопки з нашої ініціативи в 2001–2004 р.р. Л.І.Виногородської саме в цьому місці підтвердили раніше висловлені нами сподівання²⁹. Під стінами замку К.В.Острозького, на глибині 0,7–0,9 м від сучасної поверхні розчищені болохівські XII–XIII ст. нашарування³⁰.

Літописні міста Городець, Дядьків, Кудин потребують додаткових пошуків і ідентифікації, підтвердження розкопками.

Таким чином, літописна Болохівщина в XII–XIII ст. – земля слов'янська і населена була з давніх-давен слов'янами, волинянами і дулібами, які у важких умовах міжкнязівських чвар, зуміли збудувати не тільки міста, фортеці-замки, але й розвинути господарство, культуру, відродити державу і вести кровопролитну боротьбу за її суверенітет і незалежність. Не втримавшись у двобої з грізним противником, якими, з однієї сторони, стали Галицько-Волинські князі, а з іншої монгольські хани, держава болохівців зникає з історичної сцени, її міста і фортеці втрачають своє колишнє призначення.

Примітки

1. *Винокур І.С., Журко О.І. і ін.* Літописний Губин XII–XIII ст. – Болохівська земля. – К.; Кам'янець-Подільський, 2004. – С.9.
2. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.16.
3. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.48.
4. *Томашевський А.* Палеоекологічні перспективи дослідження давнього Губина // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26.06.2004 р. – К.; Хмельницький, 2004. – С.232-237.
5. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.50.
6. Там же. – С.48, рис.2, 4.
7. Там же. – С.48.
8. Там же. – С.80.
9. Там же. – С.80-82.
10. *Винокур І.С., Журко О.І.* Назв. праця. – С.50-55, рис.98-112.
11. *Корзухина Г.Ф.* Русские клады. – М.; Л., 1954. – Табл.ХVI; *Маркевич В.П., Монгайт В.Л.* Старорязанский клад 1966 г. // СА. – 1940. – №6. – С.220-224; *Седов В.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – М., 1981. – Рис.1-5.
12. *Тимошук Б.О.* Східні слов'яни VII–X ст.: Полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С.120-126.
13. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.58, рис.32; *Макарова Т.И.* Перстни с геральдическими эмблемами из Киевского клада // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.241-243.
14. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.18, рис.2, 4.
15. *Алфьоров О.* До питання про рід Болохівських князів та їх геральдику // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький, 2000. – С.85-88.

16. *Винокур І.С.* Слов'янський економічний уклад на Волино-Подільських землях в П-VII ст. // Підприємництво на Хмельниччині: історія й сучасність. – Хмельницький, 1998. – С.18-26.
17. *Якубовський В.І.* Дослідження Болохівського феодального центру біля с.Телжинці // Пилявська битва 1648 р. в історії України. – Стара Синява, 1995. – С.90-94.
18. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т.12. – С.27, 123.
19. Там же. – С.27.
20. *Сіцінський Є.* Болоховское княжество (1150-1257) // Передмова та упорядник А.М.Трембіцький. – Хмельницький, 2004. – 28 с.; *Трембіцький А. Є.Й.* Сіцінський – дослідник Болохівського князівства // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст. – С.34-35.
21. *Журко О.І.* Болохівська Русь: Нові можливості і проблеми осягнення феномена // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький, 2000. – С.7.
22. Літопис Руський за Іпатівським списком / Пер. А.Махновець. – К., 1989. – С.291.
23. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.33.
24. *Литко С.А.* Де був давній Болохів // Укр. іст. журн. – 1971. – №4. – С.99-105.
25. *Винокур І.С.* Літописний Губин в системі Болохівської землі // Давня історія України і сумісних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип.13. – С.233-236.
26. *Ворончук І.О.* Місто Любартів за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р. // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир, 2000. – С.95-98.
27. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.46; *Журко О.І.* Болохівська Русь... – С.3-6.
28. Археологічні розкопки С.Ступенчука і О.Погорільця в 2001-2003 рр.
29. *Журко О.І.* Літописний Кобудь в Старокостянтинові // Подільські вісті. – 2000. – 14 вересня.
30. *Виногородська Л.І.* Археологічні дослідження давньоруських шарів в м.Старокостянтинові у 2001-2003 р.р. // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст. – С.48-58.

Резюме

В статтє на основании археологических источников рассматриваются особенности материальной культуры и некоторые проблемы политической истории Болоховской земли.

Одержано 4 квітня 2005 р.